

Перекладацька концепція Олени Пчілки

Йдеться про перекладацькі погляди О. Косач. Вона дошукувалася форми представлення інонаціональної літератури. Звернення до чужомовного матеріалу означило й проблемні моменти: добір автури та текстів для перекладу, формування української літературної мови і вибір мовних засобів відповідно до стилю оригінального тексту, творення професійної перекладацької школи. Робота перекладача вимагає чимало часу й знань, не кожен здатен дбати про представлення чужого, а тому праця Олени Пчілки на користь перекладів постає здобутком національного письменства в міжлітературному діалозі.

Ключові слова: переклад, перекладач, першотвір, літературна мова, контекст, взаємовплив.

Tetiana Danyliuk-Tereshchuk. Olena Pchilka's Translation Concept.

The article deals with the translation views of O. Kosach. She was looking for a form of representation of foreign literature. Turning to foreign language material meant problematic moments: the selection of authors and texts for translation, the formation of the Ukrainian literary language and the choice of language means in accordance with the style of the original text, and the creation of a professional translation school. The work of a translator requires a lot of time and knowledge, and not everyone is capable of representing someone else's work, which is why Olena Pchilka's work in favor of translation is an achievement of national literature in the interliterary dialogue.

Keywords: translation, translator, original work, literary language, context, mutual influence.

Постановка наукової проблеми. У перекладацькому проєкті української літератури другої половини XIX ст. Олені Пчілці належить провідна роль. Її інтереси вражають широтою охоплення, з-поміж перекладів – твори Овідія, Гомера, Дж. Свіфта, В. Шекспіра, О. Апухтіна, М. Гоголя, М. Кольцова, М. Лермонтова, С. Надсона, О. Пушкіна, І. Северяніна, І. Тургенева, Ф. Тютчева, А. Фета, В. Сірокомлі, Ю. Словацького, А. Міцкевича, С. Чеха, В. Гюго, А. Доде, П'єр де Мопассана, Ж. Ередіа, Г. Гейне, Й.-В. Гете, Ф. Шиллера, Ш. ван Лерберга, а також переспіви Давидових псалмів (у версії перекладачки – «Псалми Давидові (57-й і 137-й)») та ін.

Зацікавлення перекладами Олени Пчілки спостерігаємо у працях О. Дирибало [1], М. Москаленка [2], Є. Рихліка [10], М. Стріхи [12], М. Сулими [13], О. Тетеріної [14], А. Чернишова [16] та ін. Дослідники акцентують на дієвій участі письменниці в формуванні української перекладацької школи, але не увиразнюють її міркувань щодо засад художнього перекладу. Відсутність системної праці, яка б воедино представила перекладацьку спадщину і перекладознавчі погляди О. П. Косач, можна пояснити тим, що значна частина зробленого нею розпорошена у виданнях, які стали бібліографічною рідкістю, а окремі матеріали зберігаються в рукописах. Тому докладне вивчення та об'єктивний аналіз перекладацької позиції Олени Пчілки важливі як для дослідження її літературної творчості, так і осмислення інонаціональних контактів української літератури загалом. Це зумовлює актуальність запропонованої теми.

Виклад основного матеріалу. Активізація перекладацької діяльності в національному культурному просторі цілеспрямовано формувала

перекладацьку школу зі своїми світоглядними засадами і вимогами. «Вже в 90-х рр. XIX ст., – зауважувала С. Павличко, – необхідність перекладацтва розуміли всі. У цей час переклад стає частиною літературної творчості, а чужоземна культура – частиною національної культури» [3, с. 43].

Десятиліттям раніше, на початку 1880-х рр., ідея входження іноземної літератури в національний простір об'єднала у перекладацькій праці І. Франка, М. Старицького, Олену Пчілку, Б. Грінченка, П. Грабовського та ін. Саме це покоління українських письменників, попри валуєвсько-емські заборони, задекларувало важливу роль художнього слова і перекладу. «Перекладаємо і пишемо по закутках нишком, бо цензура нічого в Петербурзі не пропустить, не взираючи, що белетристика не заборонена буцімто», – писав М. Старицький у листах М. Драгоманову [11, с. 436].

Попри скрутні обставини літературної праці, українські культурні діячі означили перекладацтво пріоритетною справою, бо «передача чужомовної поезії, – наголошував І. Франко, – поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями» [15, с. 7].

Отож, культуротворчий аспект у царині перекладу визначав шлях утвердження української літературної мови, відкидаючи думку про неї як «мову хатнього вжитку» і тим самим вимагаючи відміни всіляких заборон щодо її вільного розвитку. Саме переклад, за словами М. Москаленка, уможливив ідею культурного будівництва на новоєвропейських засадах, а його матеріалом була жива українська мова [2, с. 93–95].

Дебютувавши збіркою поетичних перекладів «Українським дітям» (1881), Олена Пчілка визначила і своє першочергове завдання в царині перекладу – дати українському читачеві можливість знайомитися з чужою літературою рідною мовою [5]. В контексті її «материнської» школи, основні засади якої було апробовано на власних дітях, такий підхід бачиться як стратегія у формуванні «національності державної» [9].

Практику і теорію вона поєднала у виданні «Переклади з Гоголя (два розмаїтих зразки) Олени Пчілки» (1881), де в розлогіму «Прислів'ї» задекларувала свої погляди на мету і завдання перекладу [4].

Насамперед, вона обґрунтовує думку про вибір автора і тексту для перекладу: увага до творчості М. Гоголя – не лише читацьке захоплення, але й її світоглядна позиція: «Не тільки бо своїм прирожденням, але й своїм талантом, міркуванням і симпатіями Гоголь єсть власне наш український письменець» [4, с. 5].

Не менш важливою стає заувага щодо мови його творів. На думку перекладачки, російською він писав, бо «не було ж за часу Гоголя ні громади українських письменців, ні громади четців: одно другому і було на заваді. Либонь тепер стоїть діло іначе» [4, с. 10].

Ключовим мистецьким орієнтиром є адекватність перекладу, його суголосність із першотвором. «Цікава річ, – міркує авторка передмови, – як перекладаючи Гоголя мусиш розмірковувати кожне слово, кожне речення до щенту, – бачиш, яку працю завдавав собі інколи Гоголь, перекладаючи ті самородки української мови» [4, с. 10].

Міркування Олени Пчілки розгортаються довкола проблеми формування «нашої літературної мови взагалі» [4, с. 11]. Саме з її розвитком письменниця пов'язувала перспективи національного літературного процесу. Вона болісно сприймала іронічні коментарі «чужих людей» щодо національної культури, бо ж така ситуація склалася через зневажливе ставлення до всього українського: «Кожна новітня українська книжка, з'являючись, перш усього має наклікати на себе догану за мову: „що за химерна мова? для кого нею писано? хто ж так говорить”... І чуднеє діло, такі догани живуть поруч з тим доріканням, котре насамперед готові кинути чужі люде нам українцям: „яка, мовляв, з вас письменна громада, коли вашу всю літературу можна зложити на одній полиці?!” Дивно, що можна!» [4, с. 11].

Обґрунтовуючи свою перекладацьку позицію, авторка передмови звертає увагу на питання історії становлення української літературної мови. Вона наголошує, що «кожна мова котрою починають писати, не може зоставатися зовсім такою, як нею говорять, – на те вона навіть так і зветься одмінно, – літературною» [4, с. 12]. Олена Пчілка свідомо того, що літературна мова виробляється поступово і її основою є мова народна, лексичне багатство якої «черпане з народних творів, стає найширшою допомогою нашим письменцям» [4, с. 21].

З-поміж тих, хто взявся до праці «упорядкування» літературної мови, авторка передмови згадує своїх сучасників – П. Куліша і М. Старицького. Саме їхні переклади, на думку Олени Пчілки, демонструють можливості української як мови художнього письма: «ов з Кулішових перекладів Святого Письма, або котора сербська дума з переложених Старицьким мають стояти між найкращими оздобами української літератури, з погляду упорядкування її мови. Нехай знаходимо ми в цих творах і так звану ковану мову, але знаходимо її в такому стані, що замість догани маємо складати шановним письменцям найбільшу дяку» [4, с. 18]. Водночас Ольга Петрівна наполягала на «упорядкуванні» лексичного багатства «етнографічних ужинок» і доречності та відповідності слововживання, а саме «вміти вибирати ті перли, дошукувати, котрі до якої речі підходні, і наші спогадані шановні письменці показали, що вміють бути здатними в тій праці» [4, с. 18].

Актуалізуючи потребу вироблення й унормування літературної мови, зокрема шляхом утворення нових слів, письменниця наголошувала на таких важливих моментах як знання народної мови («українська словниця»), дослідження словотвору («треба уміти розпізнавати слова та форми чужі від своїх притаманних») і, найважливіше, мати «охочих працівників» і «читців» [4, с. 22–23].

Не оминає Олена Пчілка і дискусійного питання про «ковані слова». На її думку, лексичне новаторство, до якого вдається і вона сама, і її сучасники, закономірний і творчий процес: «Нехай буде наша літературна мова й *кованою*. Скажемо так: нехай кована, аби до ладу!» [4, с. 15].

Письменниця переконана, що такий шлях проходять усі літературні мови. Вона апелює до досвіду російської, яка «не вийшла укинченою Афіною з голови Зевса», а пройшла процес пошуків і того ж таки «попервах заломлювання», яке вже з часом не сприймалося як ґандж, а підносилося до здобутків: «Та ще як сміливо та просто взялися ті першотворці за працю складання нової літературної мови! Кували так, як нам і на думку не спадало, – з такою звагою! Робили що хотіли: тягли і з німецьких зразків словоскладання, і з французьких, – а вже що з тієї славянщини, то гребли якомога; і все то жужмом, у одну купу! ... І привикли до тих скованих та умовлених слів і рука письменця і ухо четця» [4, с. 13–14]. Олена Пчілка ставить цілком логічне питання: чому ж тепер, коли українські письменники прагнуть удосконалити рідну мову, їм «тою самою штукованою» (себто російською. – *Т. Д.-Т.*) дорікають «уживанням кованих слів» [4, с. 15].

На жаль, саркастичне означення «ковалі», адресоване «київській кузні» М. Старицького, після появи перекладів О. П. Косач закріпилося і за нею. Як дієва учасниця «кузні» вона виступає не так на захист слів-новотворів, як загалом говорить про те, що українська література через мову має виробити власний стиль, бо ж «міркування

про вищі речі повинно мати і вимову вищого складу» [4, с. 16]. Праця над перекладами бачиться їй як копіткий процес («добирання слів, дошукування способів, щоб не робити перекошу добірному складові узятого первотвору» [4, с. 16]), але водночас, переконана Олена Пчілка, це і творчий процес, у якому перекладач вступає в діалог з автором першотвору, а тому окрім «найбільшої працьовитості та знаття, власне потрібна талановитість, – та тонка, чисто мистецька снага, щоб бути здатним творцем у великому ділові» [4, с. 24–25].

Олена Пчілка наголошувала на потребі плекання і формування перекладацької школи. Вагомою стала її праця з молодими літераторами гуртка «Плеяда», на засіданнях якого обговорювали художні твори, читали переклади зі світової літератури, проводили літературні конкурси, складала видавничі плани, як-от «Всесвітні твори», хрестоматії для дітей старшого віку, науково-популярні брошури.

Про «літературний дух», який «батьки» формували у «нащадків», писала й сама Олена Пчілка: «Товариство „Плеяда молодих” – це було плоть од плоті, кость од кости нашої» [8, с. 37]. Важливо, що переважна більшість учасників «Плеяди» вже у 90-х роках XIX ст. вийшла на самостійну літературну працю і продовжила роботу над перекладами зі світової класики.

Одним із успішних проєктів став переклад «Книги пісень» Г. Гейне. У передмові до видання його натхненниця Олена Пчілка, вітаючи перекладачів – Лесю Українку і Максима Славинського, – наголошувала на необхідності перекладачеві мати великі знання і власний талант, адже «твори славетних знавців слова, їх стиль, мають багато послужити, при пильній праці перекладачів, до вироблення вдатної, добірної літературної мови нашої» [7, с. VII].

Олена Пчілка визнавала роботу перекладача складною, але надзвичайно важливою для творчого і професійного розвитку письменника, бо ж «трудно зважити, що більше розвиває мову, – чи переклади, чи первотвори? Либонь треба сказати так: і ті, і другі однаково: первотвори розвивають склад мови (у цілих реченнях, у самому *строю* їх); переклади ж, – примушують добирати власне такі окрімні *слова*, отакі й такі, ужиті в інших літературних мовах» [4, с. 30].

Що ж до запозичень із чужих мов, то письменниця вважала, що іншомовні слова, котрі «нічим не противлять ні лексичному складові, ні фонетичній вимові нашій настільки, що зовсім мають подобу нашого українського слова, – тільки ще не ужитого в нашій письменстві,

належать до своєрідної лексичної знахідки перекладача [4, с. 23]. Зразки такої лексики Олена Пчілка віднаходить у польській літературі, яка через «близькість мови має велику силу слів, котрі не тільки не противлять нашому ухові, а мають такий вигук, немов би вони були притаманні українські» [4, с. 23]. Як приклад наводить слова *належний, цнотливий, урочистий* та робить цілком слушний висновок: «Хіба задля того мали б наші письменці цуратись таких слів, що вони перше стали ужитими в польській літературі (яко давніші), – так це була б зовсім незчисленна увага» [4, с. 23].

На думку Ю. Шевельова, такі твердження Олени Пчілки не лише проклали шлях багатьом словам, уживаним у західноукраїнських говірках, але й «виразно сформулювали думку про синтетичність говіркової основи української літературної мови» і дуже швидко перейшли в художні тексти письменниці й її сучасників [16, с. 32–33].

Висновки. Отже, утверджуючи думку про переклад як важливий засіб формування літературної мови, Олена Пчілка робить спробу теоретичного обґрунтування доцільності розширення лексичного складу мови, активно впроваджує неологізми і запозичення. Її міркування цікаві як стратегія і творча програма, якої вона дотримувалася попри невиправдану критику: «Ой, тотя передмова! багацько мене ляляли за неї, і в очі й поза очі, але без неї я не хотіла б бачити й самих перекладів! В ній була моя літературна *profession de foi* і мені хотілося одразу й раз на все висловити все те, що назріло в моїй думці за всі роки. В тих думках я не думаю кається й тепер, – що впрочім, доказують і всі мої дальші праці літературні» [6, с. 56].

Олена Пчілка означає літературну мову як національне буття, дотримується принципу поєднання питомо українських й інтернаціональних елементів у виробленні стилю, робить розлогі екскурси в історію становлення української літературної мови, вдається до порівняльного аналізу слов'янських мов і наголошує на їхній спорідненості. Не менш важливо й те, що Олена Пчілка вперше звернула увагу на якість перекладеного тексту і на здатність перекладу сприяти повнішому розкриттю оригіналу. Свій практичний досвід письменниця скерувала на те, щоб «українська письменність була не викованою, а щиро викованою та випильованою» [4, с. 25], а перекладені з чужих мов художні тексти зберігали ідею, тему, образи, символи першотвору. Перекладач стає посередником між письменником і читачем, більше того – якісний переклад вимагає глибоких знань чужої мови, культури й історії.

Використані джерела

1. Дирибало О. «Український світ» Юліуша Словацького у письменницькому критичному дискурсі. *Studia methodologica*. Вип. 23. Тернопіль: РВВ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. 164 с.
2. Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу. *Всесвіт*. 2006. № 7–8. С. 92–206.
3. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. Київ: Либідь, 1999. 447 с.
4. Пчілка Олена. Переклади з Н. Гоголя (два розмаїтих зразки) Олени Пчілки. Київ, 1881. С. 1–32.
5. Її ж. Українським дітям. Київ, 1881. 10 с.
6. Її ж. Біографічна замітка. *Зоря*. 1888. № 3. С. 55–56.
7. Її ж. Передмова. *Всесвітні твори. «Книга пісень» Генріха Гейне* / перекл. Лесі Українки і Максима Ставицького. Львів, 1892. С. V–VII.

8. Її ж. (О. Косач). Оповідання. З автобіографією. Харків : Рух, 1930. 288 с.
9. Її ж. Праця виховальна. *Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 28. Спр. 191. 5 арк.
10. Рихлік Є. Українські мотиви в поезії Юлія Словацького. Ніжин : Друкарня, 1929. 68 с.
11. Старицький М. Твори : у 8 т. Т. 8. Київ : Дніпро, 1965. 751 с.
12. Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. Київ : Факт, 2006. 347 с.
13. Сулима М. Олена Пчілка і її переспіви псалмів Давидових. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Серія: Літературознавство. Тернопіль : ТНПУ, 2009. Вип. 27. С. 185–188.
14. Тетеріна О. Переклад як наукова проблема в українській літературно-критичній думці XIX – початку XX ст. (компаративний дискурс) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.05. «Порівняльне літературознавство». Київ, 2004. 20 с.
15. Франко І. Передмова [До збірки «Поєми»]. *Франко І. Збір. творів : у 50 т. Т. 5. Поєзія*. Київ : Наук. думка, 1976. 379 с.
16. Чернишов А. Невмирущі. Статті та розвідки. Харків : Прапор, 1970. 245 с.
17. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. 160 с.

УДК 37.091.33:069

Євгеній КОПИЛЕЦЬ,
кандидат педагогічних наук, асистент кафедри географії, методики її навчання та туризму
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

*Музеї історичного профілю при закладах освіти: quo vadis? **

Констатовано гостру проблему методичного супроводу діяльності музеїв історичного профілю при закладах освіти. Піддано аналізу зміни настанов щодо висвітлення у музеях німецько-радянської війни упродовж останнього десятиліття. З одного боку, підтверджено необхідність остаточного викорінення радянських пропагандистських кліше щодо Другої світової війни, окремі з яких побутували у значній частині музеїв на початок повномасштабної військової агресії росії, з іншого – порушено питання доцільності тотальної відмови від терміна «музей бойової слави» в умовах популяризації героїчних образів сучасних захисників і захисниць України та наголошенні на тягlostі українських військових традицій.

Ключові слова: музеї закладів освіти, військово-історичний музей, музей бойової слави, військово-патріотичне виховання.

Yevhenii Kopylets. Museums of Historical Profile in Educational Institutions: Quo Vadis?

The author notes the acute relevance of the problem of methodological support for the activities of historical museums in educational institutions. The article analyzes the changes in the guidelines for covering the German-Soviet war in museums over the past decade. The author confirms the need to completely eradicate Soviet propaganda clichés about the Second World War, some of which were present in a large number of museums at the beginning of Russia's full-scale military aggression. At the same time, he raises the question of the expediency of a total rejection of the term «museum of military glory» in the context of popularizing the heroic images of modern defenders of Ukraine and emphasizing the continuity of Ukrainian military traditions.

Keywords: museums of educational institutions, military and history museum, museum of military glory, military and patriotic education.

Постановка проблеми. Повномасштабна російська військова агресія виразно показала, наскільки щільно наше минуле вплетено в сучасність та майбуття. На вулиці Києва тимчасово повернулися протитанкові іжаки 1941 року з фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні,

а затонулий російський крейсер «Москва» занесено до Наукового реєстру підводної культурної спадщини України. Та головне «поле бою» музеїв – історія. Музеї закладів освіти не є винятком.

Адже російська федерація системно експлуатує тематику історичної наступності «подвигів» учасників

* При підготовці статті автор використав власні матеріали участі у II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Музейна педагогіка в науковій освіті» (Київ, 2020 р.), Міжнародному круглому столі «Музейна педагогіка в умовах воєнного стану» (Київ, 2022 р.), Всеукраїнському круглому столі «Майбутнє шкільних музеїв: розвиток і трансформація в умовах сучасних викликів» (Львів, 2023 р.).